

Наталія Л. Гавкалова, Марина В. Грузд
**ВЗАЄМОДІЯ ОРГАНІВ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ ТА ІНСТИТУТІВ
 ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА**

У статті досліджено напрями удосконалення взаємодії органів публічної влади та інститутів громадянського суспільства на засадах демократичного громадсько-публічного врегулювання. Запропоновано модель побудови громадянського суспільства в країні, що передбачає узгоджене соціально-моральне та політико-правове вирішення суспільних суперечностей.

Ключові слова: публічна влада; інститути громадянського суспільства; громадські організації; демократизація; корупція.

Табл. 3. Рис. 1. Літ. 15.

Наталья Л. Гавкалова, Марина В. Грузд
**ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ ОРГАНОВ ПУБЛИЧНОЙ ВЛАСТИ
 И ИНСТИТУТОВ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА**

В статье исследованы направления усовершенствования взаимодействия органов публичной власти и институтов гражданского общества на основе демократического общественно-публичного регулирования. Предложена модель построения в стране гражданского общества, которая предполагает согласованное социально-моральное и политико-правовое решение общественных противоречий.

Ключевые слова: публичная власть; институты гражданского общества; общественные организации; демократизация; коррупция.

Nataliia L. Gavkalova¹, Maryna V. Gruzd²
**THE INTERACTION OF PUBLIC AUTHORITY
 AND CIVIL SOCIETY INSTITUTIONS**

The article investigates the ways of improving the interaction between public authority and institutions of civil democratic society based on social and public regulation. A model of a society in the state, involving coordinated social and moral, political and legal solutions for social contradictions is suggested.

Keywords: public authority; civil society institutions; public organizations; democratization; corruption.

Постановка проблеми. В умовах сьогодення формування сучасної демократичної правової держави потребує ефективної взаємодії органів та структур влади всіх рівнів та інститутів громадського суспільства. Суспільні процеси демократизації повинні неодмінно базуватися на ініціативах громадян при узгодженні з владою рішення та призводити до делегування кола владних повноважень інститутам громадського суспільства, що обов'язково створює конфліктність відносин суспільства і влади. Нагальною потребою для України стає формування правоздатної системи управління на основі всебічного дослідження владно-суспільних взаємовідносин з метою забезпечення стабільності у суспільстві, що базується на означенні засад демократичного регулювання взаємодії органів публічної влади та інститутів громадського суспільства на рівні держави.

¹ Simon Kuznets Kharkiv National University of Economics, Ukraine.

² Simon Kuznets Kharkiv National University of Economics, Ukraine.

Наявний досвід взаємовідносин між публічною владою та інститутами громадського суспільства свідчить про відсутність універсальних шляхів ефективної взаємодії означених інституцій, що пов'язано з національною специфікою, економічними, політичними та соціальними умовами, які відбивають культуру, історію та традиції країни. Тому стає необхідним розгляд дієвих механізмів цієї взаємодії та теоретичного обґрунтування шляхів налагодження відносин між владою та суспільством в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Взаємовідносини об'єднань громадян і владних структур були об'єктом дослідження вітчизняних і зарубіжних вчених. Моделі взаємодії органів публічної влади та суспільства пропонували О. Белокурова [11], Т. Бельська [1], Р. Даль [5], І. Ібрагімова [8], М. Ільїн [7], О. Радченко [13], Н. Розенблюм [14], Ф. Рудич [15] та інші.

Невирішені частини проблеми. Але перелік розв'язаних питань не є вичерпним, що дає можливість для подальшого дослідження феномену громадського суспільства та процесу його взаємодії з владою на демократичних і гуманістичних засадах при узгодженому соціально-моральному і політико-правовому вирішенні протиріч суспільно-політичних перетворень.

Метою дослідження є теоретичне обґрунтування та визначення шляхів удосконалення взаємодії органів публічної влади та інститутів громадського суспільства на засадах демократичного громадсько-публічного врегулювання.

Об'єктом дослідження виступають процеси демократизації державно-управлінських відносин в країні.

Методи дослідження. Основою теоретичного дослідження стали загальнонаукові та спеціальні методи, а саме: категоріального, етимологічного, компаративного аналізу, структурно-функціональний та індуктивний методи, а також метод соціологічного аналізу.

Основні результати дослідження. Громадянське суспільство існує там і тоді, де економічно та політично вільні індивіди беруть участь у державній діяльності та забезпечують свої інтереси шляхом самоорганізації. Таким чином, самоорганізація на різних рівнях суспільного життя й становить сутність громадянського суспільства як системи перш за все горизонтальних зв'язків [7].

Європейські держави сьогодення використовують 3 моделі взаємодії інститутів громадянського суспільства й органів влади, а саме: нормативну модель, засновану на ліберальній традиції; легітимізаційну модель, засновану на системному підході, де інститути громадянського суспільства виконують важливі функції на «вході» політичної системи; інструментальну модель, за якою інструментальна функція інститутів громадянського суспільства полягає в ефективному рішенні соціальних проблем [11].

Міжкорпоративна інтеграція створює передумови для функціонування моделі взаємовідносин органів публічної влади та інститутів громадянського суспільства, що передбачає створення громадянського суспільства «збоку», що базується на корпоративних структурах, взмозі рівною мірою протистояти як безпосередньому об'єднанню населення, так і владним структурами [7].

При цьому необхідно пам'ятати про рівень взаємодії «публічна влада – громада», що передбачає зростання участі народу в управлінні як комунікативного ресурсу демократизації суспільства.

На місцевому рівні моделі комунікативної взаємодії доцільно будувати у формі соціального проекту «державна влада – громадянське суспільство», в основу якого покладено міні-модель громадянського суспільства в межах визначеної адміністративно-територіальної одиниці. В якості модулів виступають депутатський корпус і виконавчі органи місцевого самоврядування, органи самоорганізації населення, бізнес-спільноти, інститути соціалізації, місцеві ЗМІ та засоби комунікації, а також враховано соціальну інфраструктуру населеного пункту. Для всіх елементів системи передбачено механізм зворотнього зв'язку та взаємного моніторингу громадської думки, ефективності органів влади та самоуправління [3].

Однак залишаються незавершеними процеси формування національних громадянських суспільств, а отже, вони виступають впливовими чинниками наявного і майбутнього ефективного функціонування інститутів громадянського суспільства країн. Взаємодія громадянського суспільства та держави базується на обґрунтованому розподілі компетенцій серед соціальних груп за наявних легальних каналів впливу на діяльність держави з метою уникнення монополізації влади. Постійна взаємодія між владою і громадськістю складаються з багатьох сходинок, кожна наступна сходинка передбачає збільшення участі населення у прийнятті рішень та управлінні державними справами в соціально-економічній сфері.

Тобто, необхідно структурувати комунікативні елементи з типовими функціями взаємодії структур влади та суспільства, діалоговими формами спілкування, договірному партнерстві, використанні яких забезпечить певний взаємний контроль та збалансованість інтересів у базовій системі «державна влада – громадянське суспільство».

Дана система є ефективною тільки за відповідності державної влади наступним вимогам: влада держави при забезпеченні прав і свобод громадян є ефективною тільки тоді, коли є гарантії організацій громадянського суспільства при запобіганні та подоланні розбіжностей інтересів та цілей груп (держава повинна бути здатною долати неформальні та нелегітимні способи впливу на громадянське суспільство з боку його окремих сегментів); сфера впливу влади повинна бути обмежена настільки, щоб громадянське суспільство могло самостійно реалізувати свої ініціативи та здійснювати діяльність з реалізації суспільних інтересів громадян; держава не повинна перешкоджати здійсненню цієї діяльності, якщо вона діє у правовому полі (тобто, правова сфера охороняє певні зони свободи громадян від втручання держави, при цьому держава не порушує встановлені правові норми).

Не існує універсальної моделі взаємовідносин органів публічної влади та інститутів громадянського суспільства, яка була б прийнятна для України. Але досвід взаємовідносин влади й громадського суспільства в інших країнах з урахуванням історичних традицій, менталітету, законодавства та української сучасності може бути застосований в нашій державі.

Розглядаючи моделі взаємовідносин органів публічної влади та інститутів громадянського суспільства, запропоновані Н. Розенблом [14], можна припустити, що для України оптимальним буде поєднання «демократичного» та «виборчого» громадянського суспільства, яке характеризується політичною

участю громадян та наявністю опозиційних до владних структур об'єднань, що сприяє підвищенню економічної ефективності і загальному добробуту.

Неодмінними складовими стабільності взаємовідносин влади та інститутів громадянського суспільства є досконалість нормативно-правової бази, відкритість та прозорість діяльності владних структур, врахування громадської думки при застосуванні нових форм і технологій роботи з громадськістю, залучення громадян до участі в реалізації муніципальних і регіональних соціальних програм.

Взаємовідносини між суспільством, що рухається до звання громадянського, і держави, що претендує на статус правової, соціальної, покликані забезпечувати: для людини – утвердження її самоцінності в діапазоні від суспільної думки до предметних правових норм, створення достатньої законодавчої основи для реалізації політичної свободи, соціальних гарантій і справедливості, для захисту від чиновницької сваволі і соціальної стихії; для суспільства – рівну правову захищеність усіх його соціальних прошарків із боку держави, безумовну перевагу основ, що консолідують у громадському житті його безконфліктність, структурованість і політичну упорядкованість (усі суперечки вирішуються в рамках прийнятих законів), режим громадянського миру і злагоди, загальний захист суспільства як цілісного, соціально диференційованого, саморегулюючого організму від негативного впливу зовнішніх чинників і, нарешті, контроль суспільства над державою, прозорість і підзвітність діяльності його структур; для держави – адекватне втілення прав людини в юридичні норми і в механізми захисту цих прав, що виключає політичний волюнтаризм владних структур, соціальну і національну дискримінацію, панування права в усіх сферах життя, формування оптимальної, самодостатньої системи державно-політичних інститутів, створення умов для продуктивної законотворчої діяльності, результати якої відповідають інтересам людини і втілюються в повсякденному житті через потужний виконавчий механізм, ефективний поділ усіх гілок влади [9].

Загострення взаємовідносин інститутів публічної влади та громадянського суспільства в Україні пов'язані безпосередньо зі складними та неоднозначними процесами демократизації. Слід зазначити, що відносини публічної влади та громадянського суспільства були непростими впродовж усієї історії їх існування. Одним із негативних чинників впливу на відносини між інститутами публічної влади та громадянського суспільства є корупція.

Рівень корупції – це показник морального стану суспільства і здатності державного апарату вирішувати завдання не задля власних інтересів, а задля інтересів суспільства [1].

Рівень корупції в країнах світу різний. Найвищий рівень корупції спостерігається в країнах, що розвиваються, де відбувається процес трансформації суспільних відносин. В означених країнах основним джерелом корупції стає не жорстокість системи, а її невизначеність.

У дослідженнях Міжнародного руху протидії корупції «Трансперенсі Інтернешнл» було визначено наступні групи чинників, що є причинами корупції: економічні, інституційно-політичні та соціально-культурні. До складу економічних причин відносять: низькі заробітні плати державних службовців,

значні можливості впливу на діяльність суб'єктів господарювання та громадян, відсутність контролю громадськості за розподілом та використанням бюджетних коштів і зовнішніх інвестицій. Політичні причини корупції: незначеність правових норм та непрозорість правозастосовних процедур, неефективність державного апарату, відчуження держави від суспільства, неефективна кадрова політика. Соціальні причини: суспільна пасивність, недостатня інформованість і організованість громадян, деморалізація суспільства.

За результатами щорічного Індексу сприйняття корупції від «Трансперенсі Інтернешнл» у 2013 р. Україна посіла 144-те місце серед 176 країн, охоплених дослідженням. Україна набрала лише 26 балів зі 100 можливих. Чим нижчий бал, тим ближче країна до корупційної прірви. Минулорічний показник України становив 27 балів (2,3 бала за старою методологією). Україна стабільно залишається у групі «підвищеного ризику» поруч з Камеруном, Іраном, Нігерією тощо [10].

У загальному рейтингу корумпованості CPI Україна «просіла» на 10 пунктів за параметром політичної та фінансової корупції. Державні установи та чиновники частіше вимагають від бізнесу сплати хабарів, про що свідчить падіння відповідного рейтингу країни на 5 пунктів (складова CPI індексу взята з даних дослідження WEF EOS – World Economic Forum Executive Opinion Survey – опитування керівників бізнесу на базі світового економічного форуму) [12].

Моральні стандарти громадянського суспільства можуть не відповідати етиці державної служби і юридичним нормам. Навіть найбільш чесні уряди можуть сприйматися суспільством як корумповані. Тому досить важко визначити стандарти «некорумпованого суспільства» і як повинні співвідноситися каральні й профілактичні заходи. Більшість країн витрачає більше коштів на переслідування за корупційні дії, ніж на їх попередження [13].

Громадські антикорупційні організації рекомендують наступні кроки подолання корупції: забезпечення дотримання вже існуючих законів та незмінність правил ведення бізнесу для всіх учасників ринку, незалежно від місця реєстрації та сфери діяльності; запобігання злиттю політичних та бізнес-інтересів; відновлення оприлюднення результатів закупівель державними підприємствами, оскільки це найбільша частина публічних коштів (близько 350 млрд грн); створення відкритого «чорного списку корупціонерів»; гарантії невідворотності покарання за корупційні діяння; заборона участі в тендерах родичів та осіб, пов'язаних з держслужбовцями [10].

Для подолання корупції недостатньо лише піднесення економіки, зміцнення контрольних органів та створення інших антикорупційних інституцій, необхідна також політична воля влади, але не тільки, оскільки корупція може виявити себе як у владних структурах, так і в суспільстві. Важливим учасником протидії корупції є громадянське суспільство за умови усвідомлення ним шкідливості корупції і необхідності боротьби з цим явищем.

У Звіті про глобальну конкурентоспроможність Всесвітнього економічного форуму за 2012 р. Україна посіла лише 132-е місце з 144 країн світу за рівнем ефективності інституцій. Такий результат є одним з найгірших не лише від-

носно країн ЄС та інших розвинених економік, а й порівняно з найближчими сусідами. Серед позитивних змін варто відзначити певний прогрес у боротьбі з корупцією (117-ме місце). Водночас значно погіршилися показники ефективності уряду – 123-тє місце [6].

У тому, що з ефективністю уряду і корупцією пов'язано чимало проблем, можна пересвідчитись, ознайомившись з опитанням, проведеним фондом «Ефективне управління» (табл. 1).

Таблиця 1. Найпроблемніші чинники, що свідчать про неефективність українських інституцій, %*

Регіони	Корупція	Неефективність держапарату (в т.ч. дозвільної системи)	Нестабільність державної політики	Нестабільність місцевої та державної влади
Автономна Республіка Крим	16,4	12,3	11,0	7,2
Вінницька область	10,4	15,5	9,9	8,5
Волинська область	9,1	5,3	14,5	5,6
Дніпропетровська область	13,2	10,5	11,9	6,4
Донецька область	10,7	10	16,5	5,3
Житомирська область	12,4	7,5	16,6	5,5
Закарпатська область	8,8	6,5	18,4	6,0
Запорізька область	12,6	10,1	17,8	8,4
Івано-Франківська область	13,0	7,3	14,5	9,8
Київська область	12,1	10,6	15,3	6,6
Кіровоградська область	11,1	10,7	15,4	5,1
Луганська область	12,2	10,4	15,7	5,3
Львівська область	13,4	8,8	16,0	6,9
Миколаївська область	10,9	9,4	14,1	7,4
Одеська область	15,3	11,6	12,7	7,4
Полтавська область	12,3	7,8	17,2	6,8
Рівненська область	9,3	7,4	20,0	5,2
м. Севастополь	15,1	9,8	11,9	5,5
Сумська область	9,3	8,4	17,9	6,1
Тернопільська область	9,4	8,8	13,2	7,5
Харківська область	15,0	9,4	15,5	5,6
Херсонська область	8,6	9,5	18,6	6,7
Хмельницька область	13,7	6,8	16,9	5,9
Черкаська область	13,2	10,1	16,0	5,4
Чернівецька область	9,2	6,4	9,8	5,2
Чернігівська область	8,8	6,4	14,8	6,2
м. Київ	14,3	10,9	13,2	7,0

* складено за даними [6].

Для регіонів з вищою якістю інституцій характерні відносно низький рівень корупції, а показник ефективності уряду має кращі позиції у тих регіонах, де якість державних інституцій є вищою. При покращенні інституцій у лінійній залежності поліпшуватиметься ситуація вирішення проблем корупції та ефективності уряду. Це підтверджує важливість і нагальність проведення реформи інституцій.

У період трансформації суспільства низька довіра до органів влади обумовлює неефективність державної політики в протидії поширенню корупції,

тому нагальною є потреба в залученні інститутів громадського суспільства до цього процесу. Корупцію неможливо подолати без готовності до цього владних структур. Громадське суспільство має знання, необхідні для вирішення питання і зацікавлене у вирішенні проблем, бо саме воно перш за все потерпає від корупційних дій посадовців. Саме у суспільства є можливість виявляти, контролювати й попереджати прояви корупції на низовому рівні.

Однак існуюча в Україні система місцевого самоврядування не відповідає потребам суспільства, функціонування місцевого самоврядування не спрямоване на реалізацію його головного призначення – створення та підтримку сприятливого життєвого середовища, необхідного для всебічного розвитку людини, її самореалізації, захисту її прав, надання мешканцям територіальних громад якісних та доступних публічних послуг на основі сталого розвитку дієвої громади. У зв'язку з цим спостерігається обурення громадськості у всіх його проявах. Регіональний розподіл протестних подій представлено в табл. 2.

Таблиця 2. Регіональний розподіл протестних подій у 2011–2012 рр., % [4]

Регіон	2011	2012
Центральний	39	69
Східний	25	10
Південний	17	18
Західний	19	3
Разом	100	100
Кількість	2274	2876

Тематику протестів наведено в табл. 3.

Таблиця 3. Тематика протестів 2011–2012 рр. [4]

Тематика	2011	2012
Соціально-економічні	60	60
Ідеологічні	15	10
Політичні	15	28
Громадянські права	10	2
Разом	100	100
Кількість	2274	2876

З означеної кількості протестів зросла кількість протестів, що спрямували критику проти центральних органів влади (25%) та органів місцевого самоврядування (28%). Часто загальнонаціональні протести вимагають від місцевих органів влади підтримати їхні вимоги щодо зміни урядової політики [4].

За даними моніторингу протестів і репресій, який проводиться Центром дослідження суспільства за підтримки «Міжнародного фонду відродження», протягом 2012 р. соціально-економічні протести продовжували складати найбільшу частку серед протестів (60%), а 17% займали питання захисту громадських прав. Серед соціально-економічних проблем найчастіше у протестах на початку 2012 р. фігурували питання забудови міського простору та «оптимізацією» сфери здоров'я. Суттєво зменшилася протягом року частка участі громадських організацій (впала до 20% з 29%). На початку 2012 р. дещо зменшилася кількість протестів, які критикували центральні органи державної влади, впали до 295 з 375 у 2011 році [4].

Також ознакою неефективної взаємодії органів публічної влади та суспільства є відсутність чіткого врегулювання сфери витрачання державних коштів на основі комплексної системи державного бухгалтерського обліку та аудиту. Щорічні звіти про проведену роботу мають бути доступними для громадськості. Необхідно переглянути раціональність видатків державного бюджету та провести перерозподіл коштів для оптимізації ресурсів за рахунок скорочення видатків на трансферти місцевим бюджетам.

Видатки державного бюджету у 2012 р. було проведено в сумі 395681,5 млн грн, або 92,7% від плану. Порівняно з 2011 р., обсяг видатків збільшився на 62222,1 млн грн., або на 18,7%. Надання трансфертів місцевим бюджетам – 124459,6 млн грн, або 31,5%, з яких на дотації вирівнювання – 51649,9 млн грн. На загальнодержавні функції було витрачено 4410,7 млн грн, або 11,15%, з яких на обслуговування державного боргу використано 24196,6 млн грн, для вищих органів державного управління, органів місцевої влади та місцевого самоврядування, фінансової та зовнішньополітичної діяльності – 12556,7 млн грн [2].

Регулювання суспільних відносин є двоспрямованим процесом у демократичній країні: з одного боку, держава встановлює певні політико-правові «правила гри», з іншого – самі громадяни своєю участю у суспільних справах, своїм ставленням до подій у суспільстві здійснюють саморегуляцію на первинному рівні. Тому в процесах прийняття владних рішень щодо задоволення потреб громадян у різних сферах суспільного життя для затвердження в державі демократичного громадсько-публічного урядування необхідно розширити участь громадського суспільства з використанням досвіду європейських країн та специфіки державного устрою країни. Можна означити наступні чинники впливу на побудову громадського суспільства в Україні, а саме: політичні та економічні (рис. 1). Громадське суспільство країни базується на етиці та традиціях, що виступають підґрунтям культури та є основою суспільства. До політичних чинників впливу на побудову громадського суспільства відносять: прозорість політики держорганів, ефективність правової системи в оскарженні та врегулюванні регуляторних суперечок, раціональність адміністративного врегулювання, наявний фаворитизм у рішеннях посадовців, що безпосередньо впливає на довіру громадськості до політиків та уряду країни. Економічні чинники перешкоджання побудові громадянського суспільства: нецільове використання бюджетних коштів, марнотратство у бюджетних витратах, хабарі та неформальні платежі.

Подолання перелічених перешкод сприятиме створенню ефективної системи взаємодії органів публічної влади та інститутів громадського суспільства на засадах демократичного громадсько-публічного врегулювання.

Процес налагодження взаємовідносин органів влади та інститутів громадянського суспільства на сучасному етапі стримується нездатністю влади забезпечити виконання законів у повному обсязі, бюрократизмом, надмірною тривалістю розгляду справ; корупцією серед чиновників та службовців, непрозорістю діяльності владних структур. Значними залишаються проблеми забезпечення доступу інститутів громадянського суспільства до інформації про діяльність органів влади і навпаки. Для вирішення цих проблем необхідно

удосконалити нормативно-правову базу діяльності інститутів громадянського суспільства, знизити рівень корупції, ліквідувати інформаційну ізоляцію між суб'єктами владних відносин та інститутами громадянського суспільства, запровадити громадський контроль за діяльністю органів влади з метою забезпечення законності та правопорядку. Перехід до демократичних форм управління потребує від державних службовців і представників інститутів громадянського суспільства вміння і навичок знаходити консенсус у відносинах [1].

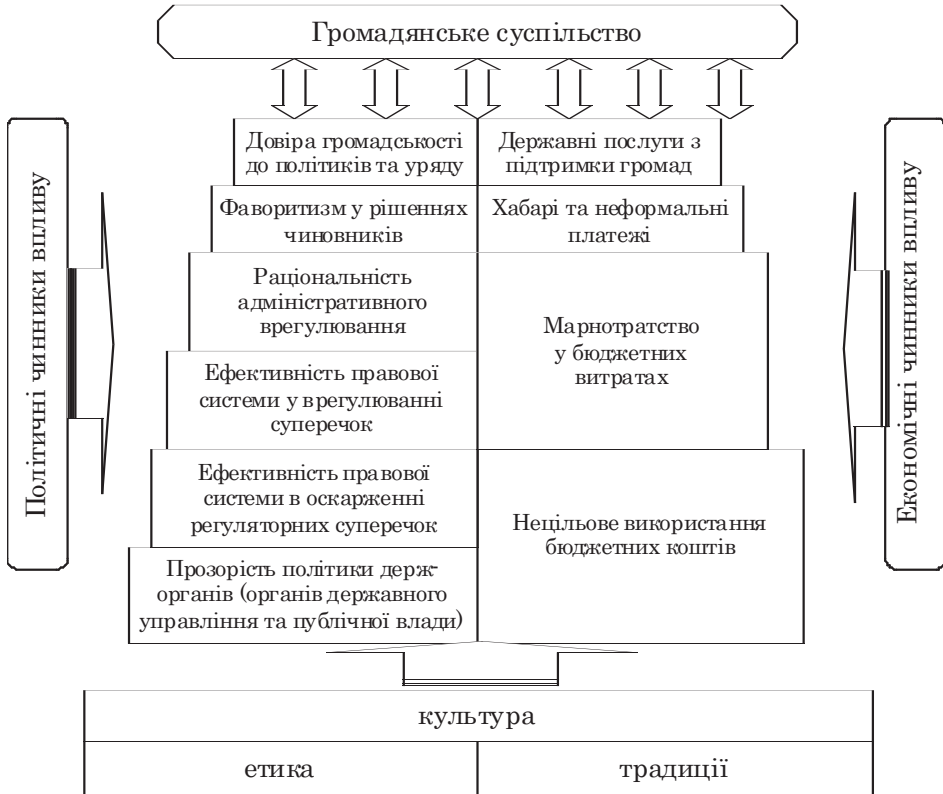

Рис. 1. Кроки побудови громадянського суспільства в Україні, авторська розробка

Означені суперечності, що виникають у сучасному українському суспільстві, – це результат неправильної державної політики, яка є причиною різних соціальних конфліктів та вносить дисбаланс у відносини між публічною владою, суспільством та особистістю. При цьому особистість не сприймає реформи, які проводить державна влада, та відбувається процес відчуження особистості від управління справами суспільства і публічної влади. Відсутність соціальної активності у громадянина негативно позначається на ефективності реформ та на темпах розвитку громадянського суспільства.

Висновок. Саме публічне адміністрування забезпечує функціонування універсального організаційно-правового механізму виявлення, узгодження і реалізації суспільних потреб та інтересів на основі використання різних правових засобів, формування суб'єктивних прав та обов'язків учасників сус-

пільних процесів, переведення їх зв'язків та взаємозалежностей у визначені правовідносини.

Створення сучасної, ефективної системи публічної влади є важливим чинником виходу українського суспільства з політичної кризи, що має забезпечити становлення України як правової та високорозвиненої європейської держави із соціальною стабільністю та демократичним врядуванням. Держава повинна змінити свою політику в усіх сферах суспільного життя, підтримати нові інститути громадянського суспільства, розвивати, зміцнювати їх і співпрацювати з ними.

1. *Бельська Т.В.* Корупція як фактор негативного впливу на взаємовідносини органів публічної влади та інститутів громадянського суспільства // Державне управління та місцеве самоврядування: Збірник наук. праць ДРІДУ НАДУ. – 2009. – Вип. 1. – С. 110–117.
2. Висновки щодо виконання Державного бюджету України за 2012 рік підготовлені департаментом з питань бюджетної політики // www.minfin.gov.ua.
3. *Воробьев Ю.Л.* Коммуникативное взаимодействие гражданского общества и структур публичной власти как управленческий процесс: Автореф. дис... докт. соц. наук: спец. 22.00.08 «Социология управления». – М., 2008. – 37 с.
4. Горяча весна 2012 р.: сплеск протестной активности: Результаты мониторингу протестных подий Центру дослідження суспільства // www.irf.ua.
5. *Даль Р.А.* Демократія та її критики / Пер. з англ. М. та О. Лупішко. – Харків: РА-Каравелла, 2002. – 440 с.
6. Звіт про конкурентоспроможність регіонів України 2012. Назустріч економічному зростанню та процвітанню / Благодійний фонд «Ефективне управління». – К., 2013. – 208 с.
7. *Ильин М.В.* Освоение свобод и гражданств в космополитическом предназначении // В поисках гражданского общества; НовГУ имени Ярослава Мудрого. – Великий Новгород, 2008. – С. 39–42.
8. *Ібрагімова І.М.* Компакт, або суспільний договір між владою і громадою // Громадянське суспільство. – 2009. – №1. – С. 17–24.
9. *Льчук Л.* Роль і місце громадського суспільства у протидії корупції та механізми співпраці з органами державної влади: Навч.-метод. матеріали // www.cpsr.org.ua.
10. Індекс корупції 2013 за даними Transparency International Україна // www.ti-ukraine.org.
11. Почему НКО и власти нужны друг другу. Модели взаимодействия в регионах Северо-запада // Публичная политика: вопросы мягкой безопасности в Балтийском регионе / Н. Яргомская, Е. Белокурова, М. Ноженко та ін.; Под. ред. М.Б. Горного. – СПб.: Норма, 2004. – С. 52–147.
12. Протести, перемоги і репресії в Україні: результати моніторингу // www.irf.ua.
13. *Радченко О.В., Савченко І.Г.* Ціннісний вимір соціальної відповідальності в демократичній державі: Монографія. – Харків: ХНУВС, 2008. – 200 с.
14. *Розенблюм Н.Л.* Громадянські суспільства: лібералізм і моральні впливи плюралізму // Культурологічний часопис «І»: Громадське суспільство. – 2011. – №21. – С. 6–29.
15. *Рудич Ф.* Політичний режим і народовладдя: спроба політологічного аналізу // Політичний менеджмент. – 2010. – №2. – С. 3–16.

Стаття надійшла до редакції 27.05.2014.